

सामुदायिक वन कार्यक्रमले जीविकोपार्जनमा परेको प्रभाव

■ ओमप्रकाश देव, नागेन्द्रप्रसाद यादव, ओलिभर स्प्रिङ्गेट-बेगिन्स्की, जोन सुसन

परिचय

यस लेखमा जीविकोपार्जन सम्बन्धी प्रभाव विश्लेषणको अवधारणा, उपभोक्ताहरूको जीविकोपार्जन स्थिति तथा गरिब र उपेक्षित वर्गहरूको जीविकोपार्जनमा सा.व. कार्यक्रमको प्रभाव सम्बन्धी अध्ययनको नतिजा प्रस्तुत गरिएको छ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनको लागि उपभोक्ताको सम्पन्नता स्तरीकरणको लागि धनी, मध्यम, गरिब र भूमिहीन गरी चार भागमा बाँडिएको थियो। यसका साथै गरिबलाई आफ्नो उत्पादनले तीन महिनासम्म मात्र खान पुग्ने र छ महिनासम्म खान पुग्ने गरी क्रमशः अति गरिब र गरिबमा बाँडिएको थियो। यस अध्ययनबाट १४% उपभोक्ताहरू धनी, ३९% मध्यम, ४२% गरिब र ५% भूमिहीन रहेको पाइयो। गरिब र भूमिहीन बासिन्दाहरू वन जङ्गलमा आधारित क्रियाकलापहरू जस्तै दाउरा बेच्ने, कोइला बनाउने, घरेलु रक्सी बनाउने, आरन थाप्ने आदि काममा संलग्न रहेको पाइयो। उनीहरूको जीवनस्तर अत्यन्त कमजोर अर्थात् कम पौष्टिक खाना, कमजोर शिक्षा, कमजोर सञ्चार/सम्पर्क आदि रहेको पाइयो।

जीविकोपार्जनमा प्रभाव

सामुदायिक वन (सा.व.) कार्यक्रमबाट उपभोक्ताहरूको जीविकोपार्जनमा पर्ने प्रभावलाई मुख्यतः 'प्रत्यक्ष' र 'वृहत्' प्रभाव गरी दुई भागमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ। प्रत्यक्ष प्रभाव अन्तर्गत वनको सुरक्षा भएबाट वनको हैसियतमा सुधार आई उपभोक्ताहरूले वनबाट लिने वन पैदावारहरू पर्दछन्। त्यसैगरी 'वृहत् प्रभाव' अन्तर्गत सामूहिक योजना तर्जुमा तथा कार्यक्रम सञ्चालन, सामुदायिक विकास कार्यक्रमलाई टेवा, आयआर्जनमा वृद्धि र मानवीय सीप, क्षमता तथा दक्षतामा वृद्धि पर्दछन्। सा.व. कार्यक्रमबाट उपभोक्ताहरूको जीविकोपार्जनमा परेका प्रभावहरू निम्न अनुसार छन्:

- वनको हैसियतमा वृद्धि र दिगोरूपमा प्रवाह हुन सक्ने,
- उपभोक्ताहरू बीच निरन्तरको अन्तरक्रिया विकास योजना तर्जुमा आदिबाट सामाजिक पूँजीको विकास,
- वन उपभोक्ता समूहहरूको विकास कार्यमा संलग्नताबाट गोरेटो बाटो, खाने पानी, विद्यालय, कुलो, नहर, सार्वजनिक भवन, विद्युतीकरण आदिको निर्माण/सञ्चालनबाट भौतिक पूँजीको विकास
- वचत तथा ऋणका अवसरहरूमा वृद्धि भई 'आर्थिक पूँजी' को विकास,
- उपभोक्ताहरूको सीप, दक्षता तथा क्षमतामा वृद्धि भई 'मानवीय पूँजी' मा वृद्धि,
- घरकुरियाको जीविकोपार्जनका अवसरहरूमा वृद्धि र सामाजिक परिवर्तनमा योगदान,
- सामाजिक-आर्थिक जोखिम बहन गर्ने क्षमतामा वृद्धि, र
- नीति, नियम, कानून, अड्डा अदालत र सामाजिक सङ्घ संस्थाबाट पाउने सेवा र राहतमा वृद्धि।

गरिबमा प्रभाव

सा.व. कार्यक्रमबाट गरिब वर्गको जीविकोपार्जनमा प्रतिकूल प्रभाव पर्नेबारे केही जिज्ञासाहरू व्यक्त भएका छन् । पहिलो, केही वास्तविक उपभोक्ताहरू सदस्यताबाट वञ्चित भएका छन् वा छैनन् ? दोस्रो, वन स्रोतको उपयोगमा नियन्त्रण (बन्देज) गरिँदा गरिब वर्गका उपभोक्ताहरूलाई असमानुपातिकरूपमा मर्कापरेको छ वा छैन ? तेस्रो, स्थानीय निर्णय-प्रक्रियामा गरिब तथा उपेक्षितहरूको इच्छा प्रतिविम्बित भएको छ वा छैन ? यो अध्ययनको क्रममा पहिलो जिज्ञासामा ११ ओटा समूह मध्ये एउटा समूहमा मात्र गरिबको पक्षमा काम भएको देखियो । दोस्रो जिज्ञासामा दाउरा सङ्कलनको कार्यमा गरिबहरूलाई केही मर्का परेको देखियो । यसको समाधानको लागि एउटा समूहमा मात्र न्यायोचित वितरण प्रक्रिया अवलम्बन गरेको पाइयो । तेस्रो जिज्ञासामा भने गरिब तथा उपेक्षितहरू धेरै हदसम्म मर्कामा परेको भेटियो । ऋण प्रवाह, दण्ड सजाय, सदस्यता दस्तुर तथा अन्य निर्णयहरूमा गरिब तथा उपेक्षितहरूको इच्छा प्रतिविम्बित हुन अझै नसकेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

सा.व. कार्यक्रमको सबै भन्दा ठूलो उपलब्धि वन पैदावार आपूर्तिको समस्या धेरै हदसम्म समाधान हुनु हो । धेरै उपभोक्ताहरू वनको हैसियतमा सुधार आएको बताउँछन् । वनबाट प्राप्त हुने पैदावार धेरै वा थोरैरूपमा दिगो छ । अपवादमा गरिबहरूका आवश्यकताहरूलाई उपेक्षा गरिएको छ । तर अहिले कै अवस्थामा यसलाई बढाइ-चढाइ गर्नु आवश्यक छैन, किनभने कतिपय उपभोक्ता समूहहरूले गरिब उपभोक्ताका आवश्यकतालाई समायोजन गर्न न्यायोचित वितरण पद्धतिको अवलम्बन गरेका पनि छन् ।

अहिले नेपालमा सा.व. कार्यक्रम प्रारम्भिक चरणबाट 'दोस्रो पुस्ता' को चरणमा सरेको छ । यस दोस्रो पुस्तामा सा.व. का क्रियाकलापहरू सरकारी नीतिबाट मात्र भन्दा पनि स्थानीय उपभोक्ताहरूको माग तथा आवश्यकता अनुरूप निर्देशित हुन्छन् । समुदायले वन जङ्गललाई जोगाई राख्ने मात्र हैन, समग्र रूपमा विभिन्न खाले पुँजीको विकासको लागि परिचालन गर्नु पर्दछ । यस सन्दर्भमा यस चरणलाई सा.व. नभै 'जीविकोपार्जन वन' नाम दिन सकिन्छ ।

सा.व. बाट जीविकोपार्जनको लागि अन्य अवसरहरू पनि प्राप्त हुन्छन् । जस्तै: वन पैदावारको प्रशोधन, बजार व्यवस्थापन, क्षमता अभिवृद्धि, लघु ऋण प्रवाह, उपेक्षित समूहको सशक्तिकरण आदि ।